

Wojciech Tabaszewski*

Ceramika od XVIII do XX w. z badań archeologicznych na wybranych stanowiskach w Małopolsce – zarys problematyki

Abstract

Tabaszewski W. 2021. 18th – 20th century pottery acquired during archaeological research at selected sites of Lesser Poland – an overview. *Raport 16*, 65-77

The article is an initial attempt to characterize the general features of pottery from the western part of Lesser Poland (hist. *Polonia Minor*), manufactured in the period from the late 18th to about the mid-20th century. The starting point for the study were materials collected during the author's own research at archaeological sites in the western part of historical Lesser Poland (Alwernia, Alwernia Commune; Bochnia, Bochnia Commune; Chęciny, Chęciny Commune; Jędrzejów, Jędrzejów Commune; Kraków, Kraków Commune; Lipnica Murowana, Lipnica Murowana Commune; Rudno, Krzeszowice Commune; Stanisławice, Bochnia Commune) and materials acquired at other selected sites of the region.

Keywords: pottery, late modern period, Małopolska (Lesser Poland)

Tematem niniejszego artykułu jest wstępna próba charakterystyki ogólnych cech garncarstwa z terenów Małopolski zachodniej w okresie od końca XVIII do około poł. XX w. Jako baza wyjściowa posłużyły tu materiały z badań własnych autora, prowadzonych na stanowiskach w zachodniej części historycznej Małopolski (Alwernia, gm. *loco*, Bochnia, gm. *loco*, Chęciny, gm. *loco*, Jędrzejów, gm. *loco*, Kraków, gm. *loco*, Lipnica Murowana, gm. *loco*, Rudno, gm. Krzeszowice, Stanisławice, gm. Bochnia) oraz materiały pochodzące z wybranych stanowisk tego rejonu.

Przyjęte ramy chronologiczne nie są przypadkowe i stanowią ostatni okres dynamicznego rozwoju tradycyjnego garncarstwa użytkowego na terenach zarówno miast, jak i wsi. Początek tego okresu można bardzo po- bieżnie przyjąć na okres około 1710 r., kiedy to w wyniku przypadkowego odkrycia przez Johanna Fridricha Böttgera sposobu wytwarzania masy porcelanowej powstaje w początkowych latach XVIII w. (rok 1710) w Miśni pierwsza w Europie manufaktura produkująca wyroby porcelanowe (Chrościcki 1974, 236, 237; Kamińska,

Baranowski 1978, 176; Kowecka *et al.* 1983, 10, 96; Oniszczyk-Rakowska 2005, 528; Jabłońska 2008, 183).

Początkowo porcelana jest na tyle drogim i luksusowym przedmiotem, że mogą sobie na nią pozwolić tylko najzamożniejsi (Chrościcki 1974, 144; Kowecka 1978, 71). Niewiele zmienia się pod tym kątem aż do połowy XIX w., kiedy to na skutek rozwoju masowej produkcji porcelana staje się tańsza i łatwiej dostępna szerszemu odbiorcy (Kowecka 1978, 223).

W 2. poł. XIX w. tradycyjna ceramika zyskuje kolejnych konkurentów. Pierwszymi są, produkowane w przemysłowy sposób i na masową skalę, naczynia fajansowe i kamionkowe, drugimi stają się coraz powszechniejsze naczynia żeliwne.

Stopniowy rozwój manufaktur porcelany, jak również produkowanej przemysłowo kamionki wymusza na ośrodkach wytwarzających tradycyjną ceramikę wprowadzanie zmian, mających na celu uatrakcyjnienie swoich wyrobów poprzez urozmaicenie form i zdobnictwa. Wtedy też na szerszą skalę upowszechnia się glazurowanie całych naczyń, mające na celu zwiększenie estetyki

* panqi@wp.pl

- OŚRODKI CZYNNE
- OŚRODKI ZAMARŁE W OKRESIE 1850 - 1950.
- ◐ OŚRODKI ZNANE ZE ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH DO WIEKU XVII WŁĄCZNIE, CYFRA RZYMSKA W POKŁĘSU SYGNATURY OZNACZONY JEST WIEK Z KTÓREGO POCHOZI WIADOMOŚĆ

Ryc. 1. Rozmieszczenie warsztatów garncarskich ok. poł. XX w.: (a) woj. małopolskie; (b) woj. świętokrzyskie (wg Głowa 1956)

Fig. 1. Distribution of pottery workshops around the mid-20th century: (a) Małopolskie Voivodeship; (b) Świętokrzyskie Voivodeship (after: Głowa 1956)

wyrobów użytku codziennego (Reinfuss 1955, 73; Szurawa 1985, 94; Tabaszewski 2018, 225). Odrębną kwestią są naczynia bogato zdobione, które jeszcze w XIX i początkach XX w. wieszano w izbie jako ozdoby i wyraz zamożności właścicieli (Kotula 1960, 231).

Naczynia ceramiczne były wykonywane w lokalnych warsztatach skupionych w większych ośrodkach garncarskich, takich jak m.in.: Alwernia, gm. *loco*, Brodła (dawniej Brodły) gm. Alwernia, Buczków, gm. Rzezawa, Denków, gm. Ostrowiec Świętokrzyski Dobczyce, gm. *loco*, Frywałd, gm. Krzeszowice, Ilża, gm. *loco*, Kwaczała, gm. Alwernia, Lipnica Murowana, gm. *loco*, Mirów, gm. Niegowa, Ostrów, gm. Proszowice (Słownik 1884, 270; Reinfuss 1955, 80; Głowa 1956, 190–195; Pietraszek 1961a, 49; Polek 1986, 71; Flaszka 2008, 165–169) (Ryc. 1). Produkcja bazowała na lokalnych pokładach gliny żelazistej.

Glinę doławano przez pewien czas, często zimując, w wyniku czego następowało przemrożenie korzystnie wpływające na jej strukturę (Izdebska 1934, 15; Reinfuss 1955, 23; Kielski 1969, 24–32; Flis, Wyszyńska 1984, 106–111; Trzewik 1985, 116, 117). Po wyciągnięciu z dołu bryły gliny zwilżano, a później zbijano drewnianą pałąk w jeden kłoc. Następnie strugano na drobne wióry i ponownie zbijano. Czynność tę powtarzano zwykle trzykrotnie, usuwając zanieczyszczenia w postaci drobnych kamyków, ziarenek marglu i korzonków. Po przestruganiu glinę zalewano wodą i miészono, deptając stopami. Końcowym etapem przygotowania było uformowanie wálka, z którego garncarz odcinał tzw. kulsy, których wielkość uzależniona była od rozmiarów planowanego naczynia (Reinfuss 1955, 23; Ciesielski 1968, 213; Trzewik 1985, 117). Toczenie naczyń odbywało się na kole, tzw. bezsponowym, wprawianym w ruch nogą (Izdebska 1934, 15; Reinfuss 1955, 23; Moszyński 1967, 358–361). Po ugnieceniu odpowiedniej bryły gliny, zwanej głową, robiono w jej partii środkowej otwór, na bazie którego w dalszej kolejności formowano dno naczynia. Następny etap obejmował wyciągnięcie ścian naczynia na odpowiednią wysokość, po czym przystępowano do kształtowania formy naczynia. Po otrzymaniu odpowiedniego kształtu przystępowano do gładzenia ścianek zewnętrznych. Gładzenie odbywało się za pomocą sznala, czyli małego, zakrzywionego drewnianka (Izdebska 1934, 19; Reinfuss 1955, 51). Proces powstawania naczynia zajmował wprawnemu garncarzowi około 5–8 minut (Izdebska 1934, 19; Reinfuss 1955, 23). Naczynia po wycoczeniu były ustawiane na desce w celu „stężenia”, czyli przesuszenia. Ustawiano je w przewiewnym miejscu, uważając, by nie wysychały zbyt szybko, co mogło powodować pęknięcie (Izdebska 1934, 23; Reinfuss 1955, 24; Kielski 1969, 52; Flis, Wyszyńska 1984, 245; Skiba 2010,

65–67). Po wysuszeniu powierzchnia naczyń pokrywana była klejem z żytniej mąki lub oliwą, na którą nakładana była glazura ze sproszkowanego tlenku ołowiu, minii lub glejty (Izdebska 1934, 23; Reinfuss 1955, 24). Naczynia kuchenne przeznaczone do użytku codziennego pokrywano glazurą na całej powierzchni tylko od strony wewnętrznej, natomiast na zewnątrz tylko przy wylewie i uchu (Reinfuss 1955, 61).

W omawianym okresie na terenie Małopolski dominują naczynia wykonane z gliny żelazistej, wypalone w atmosferze utleniającej. Naczynia po wysuszeniu pokrywano szkliwem i poddawano jednorazowemu wypalowi (Skiba 2010, 181).

Najczęściej występującym elementem ozdobnym jest pokrywanie powierzchni zewnętrznych w partii górnej przy wylewie i w rejonie ucha, podlegające na nałożeniu polewy w układzie symetrycznych wzorów, co spełniało rolę zarówno ochronną dla naczynia, jak również ozdobną (Reinfuss 1955, 61).

Pod koniec XVIII w. pojawia się technika zdobnicza typu flambé (Ryc. 4: a). Polega ona na pokryciu powierzchni naczynia szkliwami barwy żółtej i brązowej w sposób tworzący wielobarwne, płomieniste smugi. Początkowo ten typ zdobienia pojawia się głównie na kaflach, jednak już w wieku XIX występował on powszechnie i został wprowadzony również do pokrywania powierzchni naczyń (Zawadzka-Nikiforow 1972, 6).

Drugim ciekawym sposobem jest zdobienie w technice fladrowania (Ryc. 4: b, d). Polega ona na wykonaniu różnokolorowymi polewami poziomych pasów, a następnie umieszczeniu w górnej części naczynia, w równych odstępach, dużych kropli szkliwa, które spływając w poprzek, wyciągają pasy szkliwa we włoskowate nitki, przypominające słoje drzewne (Reinfuss 1955, 58, 59; Skiba 2010, 116–118, 176). Naczynia posiadające zdobienia wykonane w tej technice występują powszechnie na terenie środkowej i południowo-wschodniej Europy od lat 70. XIX do 2. poł. XX w. (Bazelić 2010, 292, 382; Tabaszewski 2018, 205).

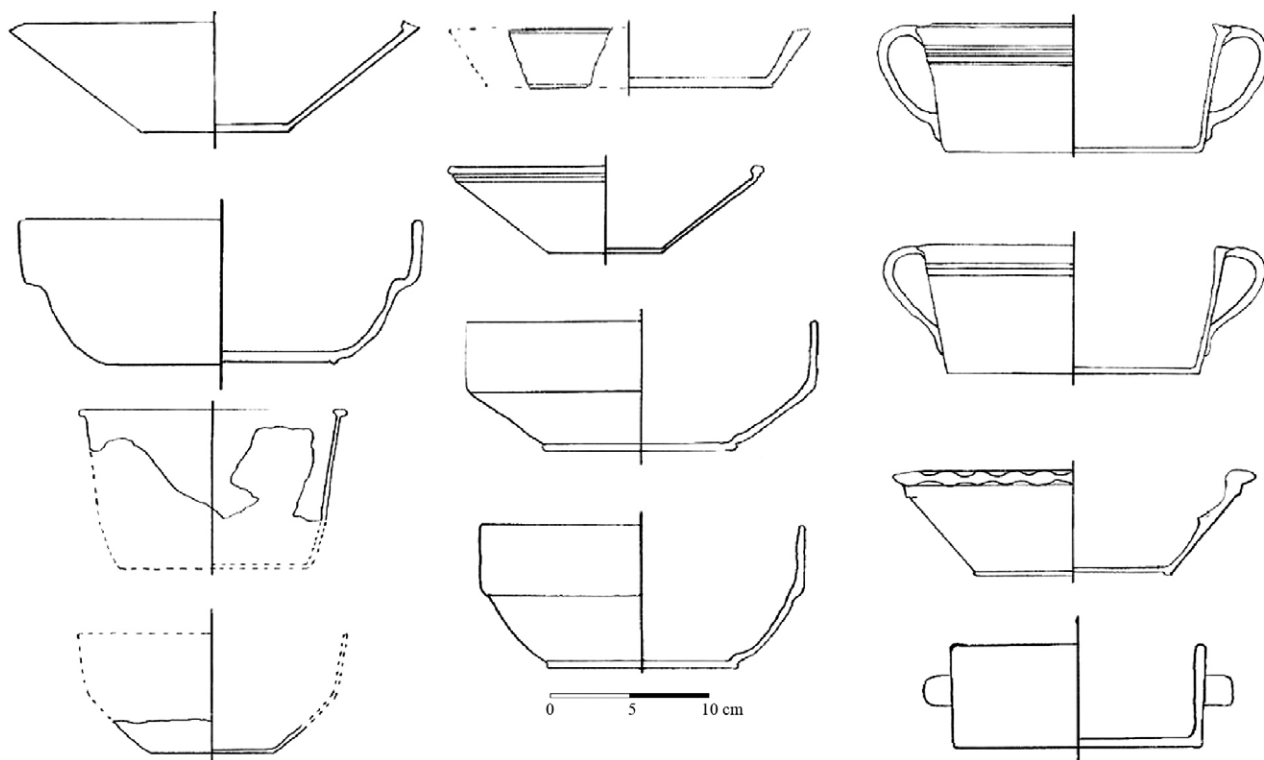
W przypadku mis mamy do czynienia najczęściej z ornamentem malowanym, pokrywającym całość powierzchni wewnętrznej. Są to najczęściej linie biegnące spiralnie od środka dna do połowy wysokości naczynia. Spiralne linie występują razem z rzędami krótkich, pionowych kresek, dookólnych linii poziomych oraz linii falistych, tworząc razem złożony ornament geometryczny (Ryc. 4: e). Ponadto występują malowane motywy roślinne (Ryc. 4: c) oraz ornament w technice fladrowania (Ryc. 4: d) (Cieśla-Reinfussowa 1954, 286).

Na naczyniach wypalanych w temperaturze redukcyjnej występuje zdobienie w postaci wyświecania

Ryc. 2. Zestaw form naczyń na przykładzie stanowiska Stanisławice stan. 9, gm. Bochnia: (a) garnki; (b) dzbanki; (c) kubek; (d) kubek na trzech nóżkach; (e) doniczka (wg Tabaszewski 2018)

Fig. 2. Set of vessel forms based on the example of Stanisławice site 9, Bochnia Commune: (a) cooking pots; (b) jugs; (c) mug; (d) three-legged mug; (e) flower pot (after: Tabaszewski 2018)

Ryc. 3. Typy małopolskich mis ceramicznych z XIX i XX w. na przykładzie znalezisk ze stanowiska Stanisławice stan. 9, gm. Bochnia (wg Tabaszewski 2018)

Fig. 3. Types of Lesser Poland ceramic bowls from the 19th and 20th centuries based on the example of finds from Stanisławice site 9, Bochnia Commune (after: Tabaszewski 2018)

(zagładzania) powierzchni (Ryc. 5). Dzięki stopniowej redukcji dostępu tlenu w procesie wypalania naczyń uzyskiwano powierzchnię szarą lub czarną (Skiba 2010, 155 i 181). Po wysuszeniu naczynia, przed wypałem, gładzikiem nanoszono wzór ornamentu na czerep naczynia, co pozwalało po wypale uzyskać efekt podkreślający wyraźnie gładki (najczęściej ciemniejszy) wzór naniesionego zdobienia. Ornament taki charakterystyczny jest dla naczyń siwych produkowanych w ośrodkach wokół Denkowa, gm. Ostrowiec Świętokrzyski od 2. poł. XIX do 2. poł. XX w. (Reinfuss 1955, 78; Tabaszewski 2013b, 26).

W przypadku ornamentu plastycznego najczęściej występuje ornament wyciskany radełkiem, złożony z odisków rombów, tworzący pas przy nasadzie szyjki garnków. Ornament taki powszechnie występuje od XVII aż do początków XIX w. (Kotula 1960, 231; Duma 2010, 35; Chudzińska 2012, 34).

Równie często występującym ornamentem rytym są dookolne poziome żłobki (Ryc. 2: b). Czasami występują one w połączeniu z rytą linią falistą. Ryte żłobki wykonane przy pomocy szablonu są elementem ozdobnym występującym popularnie od czasów średniowiecza po

współczesność (Izdebska 1934, 24; Cieśla-Reinfussowa 1954, 283; Reinfuss 1955, 52, 53; Radwański 1968, 65; Walowy 1979, 95; Mysza 2002, 68).

Pod koniec XIX w. pojawia się w powszechnym użytku ornament wykonany w technice flamerowania, polegającej na połączeniu dwóch technik zdobienia – rycia i malowania. Na pokrytym podbiałką czerepie wykonywano ryty ornament, który po wypaleniu naczynia wypełniano kolorową angobą i polewano przezroczystym szkliwem (Reinfuss 1955, 59; Skiba 2010, 119–121). Technika flamerowania występowała powszechnie na terenach Galicji na przełomie XIX i XX w. (Skiba 2010, 119), a obecnie powszechna jest na Pokuciu na Ukrainie (Skiba 2010, 121).

W tym okresie pojawia się również zdobienie naczyń polegające na ukształtowaniu zewnętrznej powierzchni czerepu w strefy wklęsło-wypukłe, co często bywa łączone z pokrywaniem ich różnobarwnymi polewami. Takie powierzchnie powstawały w wyniku kształtowania naczynia we wcześniej przygotowanej formie. Zabiegi takie są często stosowane w garncarstwie pierwszej połowy XX w. i są wynikiem przestawiania się ośrodków garncarskich na wytwarzanie wyrobów ozdobnych (Reinfuss 1955, 46, 47).

Równie często występuje zdobienie w postaci kształtowanych plastycznie brzegów. Jest ono charakterystyczne dla naczyń okresu nowożytnego i powszechnie występuje również w XIX/XX i 1. poł. XX w. (Fasza 2008, 169).

Do najpopularniejszych form naczyń tego okresu należą garnki, dzbany i misy. Ponadto powszechnie występują pokrywki, doniczki, cedzaki oraz różne odmiany naczyń na nóżkach (od patelni po kubki i garnki).

Większość garnków (Ryc. 2: a) w tamtym okresie charakteryzuje się jajowatym lub baryłkowatym kształtem. Zaopatrzone są one w krótkie, lekko wychylone na zewnątrz brzegi, zaopatrzone w prostą, zaokrągloną krawędź, podkreśloną dookołnym kołnierzem w postaci listwy plastycznej. Garnki często pokrywane były polewą po wewnętrznej stronie naczynia, natomiast zewnętrzna strona szklwiiona była tylko w partii górnej, przy wylewie i częściowo na brzuścu, przyjmując formę ornamentu geometrycznego (Tabaszewski 2018, 202).

Dzbany (Ryc. 2: b) również posiadały brzuśce o jajowatym kształcie, z których wychodziła wysoka, stożkowata szyjka. Zaopatrzone były w długie, wałeczkowate lub taśmowate ucho łączące krawędź naczynia z największą wydętością brzuśca. Naczynia tej grupy szklwione były obustronnie, co wynikało z ich funkcji (Tabaszewski 2018, 203).

Wśród mis (Ryc. 3) najczęściej występują naczynia o formie stożkowej lub zbliżonej do półkuli. Naczynia często pokryte były we wnętrzu malowanym ornamentem geometrycznym lub roślinnym. Zdarzają się również misy zaopatrzone w dwoje symetrycznie ułożonych, doklepanych uszu (Tabaszewski 2018, 203, 204).

Ponadto stosunkowo licznie występowały naczynia na trzech doklepanych symetrycznie nóżkach (Ryc. 2: d). Wśród takich naczyń spotyka się w materiale XIX- i XX-wiecznym różne formy: od tradycyjnych patelni do różnej wielkości garnków (Reinfuss 1955, 43; Tabaszewski 2018, 204). Zestaw form uzupełniały również takie naczynia jak pokrywki, cedzaki czy doniczki (Ryc. 2: e).

Oprócz produkcji naczyń warsztaty garncarskie wytwarzały również dodatkowo ozdoby, dewocjonia, zabawki oraz fajki. Miejscem dystrybucji tych wyrobów były kiermasze ludowe np. Emaus czy Rękawka w Krakowie (Fischer 1934, 156; Seweryn 1946, 167; 1957, 4). Gliniane przedmioty ozdobne, zabawki oraz fajki stanowiły dodatkowy asortyment, którym garncarze uzupełniali źródło dochodu. Wśród zabawek najpopularniejsze w XIX w. stają się gwizdki w kształcie figurek zoo- i antropomorficznych. Dominowały wówczas głównie malowane ptaszki, koniki, lajkoniki czy człowiek na kogucie (w którym upatrywano Twardowskiego). Do asortymentu zabawek należały również miniaturowe naczynka czy narzędzia rolnicze (Seweryn 1949, 167, 168).

Gwizdki – zabawki, w kształcie jeźdźca na koniu, stanowią jeden z popularniejszych rodzajów zabawek

dziecięcych już w średniowieczu i w czasach wczesnonowożytnych (Żołądź-Strzelczyk 2006, 178). Gwizdki takie odkryto podczas badań archeologicznych prowadzonych w Stanisławicach, gm. Bochnia (Ryc. 6: d) i badań realizowanych w Brzeszczach-Jawiszowicach (Ryc. 6: e) (Tabaszewski 2018, 207; 2021, 24). Gwizdki tego typu znane są z terenów Europy Środkowej i Wschodniej, a ich datowanie zamyka się w ramach od 2. poł. XIX do 2. poł. XX w. (nawet po czasy współczesne) (Seweryn 1957, 4, ryc. 1 i 3; Reinfuss, Świdorski 1960, 95, 96 i 114, 115, il. 136, 158; Fryś-Pietraszkowa 1962, il. 2; Tabaszewski 2021, 24).

Kolejną grupę stanowią fajki gliniane, tzw. lulki. W trakcie badań stanowiska nr 9 w Stanisławicach odkryto łącznie 13 fragmentów fajek (w tym 4 wykonane z porcelany), natomiast jeden fragment fajki znaleziono podczas nadzoru na rynku w Alwerni (Tabaszewski 2013c, 6, 7). Dwa spośród odkrytych w Stanisławicach egzemplarzy fajek glinianych wypalone zostały w temperaturze redukcyjnej i mają ornament w postaci dwóch dookołnych, poziomych, rytych rowków u podstawy cylindra oraz ukośnych pasm odcisków radełkowych na ściankach cylindra (Ryc. 6: a). Jedna z nich ma zachowany na szyjce fragment wyciskanego stemplem napisu: „PA....”. Oba egzemplarze można łączyć z działającym od 1820 r. ośrodkiem wyrobu fajek w Staszowie (Tabaszewski 2018, 211). Wykonany z czerwonej glinki żelazistej fragment pochodzący z rynku w Alwerni (Ryc. 6: c) ma główkę zdobioną odciskami stempelków. Innym częstym sposobem zdobienia spodów główek fajek wykonanych z jasnoczerwonej glinki było zdobienie motywem reliefowym w postaci palmety. Niewielki często stopień zachowania oraz brak sygnowania nie pozwala ustalić dokładnego miejsca wytworzenia tych fajek (Tabaszewski 2018, 211 – tam dalsza literatura).

Wśród dodatkowego asortymentu warsztatów garncarskich, szczególnie pod koniec XIX w., znajdują się również szeroko pojęte dewocjonia. Do takiej grupy zaliczyć można fragment naczynia zdobiony na brzuścu naklejaną plaketką z wizerunkiem Matki Boskiej i Dzieciątka Jezus (Ryc. 6: b). Analogiczne naczynia wykonywane były w celu sprzedaży na odpustach w miejscach pielgrzymek (Krzysztofowicz 1972, 91; Oryńczyna 1976, 119). Naczynia zdobione naklejanym wizerunkiem Matki Boskiej, tłoczonym z formy, produkował m.in. ośrodek garncarski w Lipnicy Murowanej (Głowa 1956, 193).

Wśród lokalnych wyrobów garncarskich, występujących w małopolskich gospodarstwach wiejskich, począwszy od początku XIX w., stosunkowo licznie zaczynają występować inne wyroby ceramiczne, takie jak produkowana przemysłowo kamionka, a po połowie

Ryc. 4. Zdobienie naczyń:
 (a) zdobienie typu flambé;
 (b, d) zdobienie techniką faldowania;
 (c) malowanie (ornament roślinny);
 (e) malowanie (ornament geometryczny), na przykładzie znalezisk ze stanowiska Stanisławice stan. 9, gm. Bochnia (a, b, d, e) (wg Tabaszewski 2018) i rynku w Alwerni, gm. loco (c) (wg Tabaszewski 2013c)

Fig. 4. Vessel decoration: (a) flambé;
 (b, d) veneer-like; (c) painted (floral ornament); (e) painted (geometric ornament), based on the example of finds from Stanisławice site 9, Bochnia Commune, (a, b, d, e) (after: Tabaszewski 2018) and in Alwernia's market square, Alwernia Commune (c) (after: Tabaszewski 2013c)

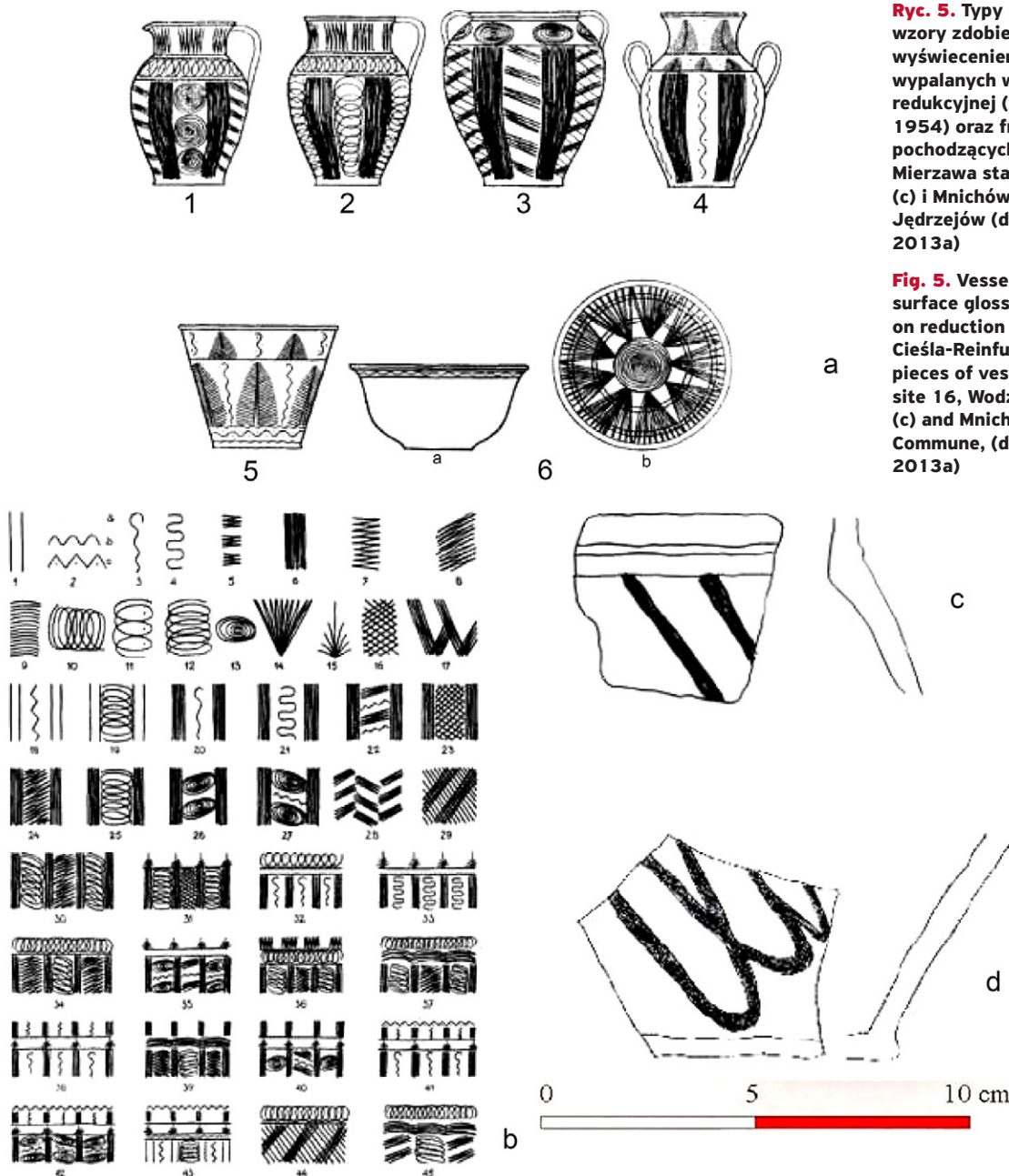
XIX w. pojawiają się „luksusowe” wyroby ceramiczne sprowadzane z innych terenów.

Na taki stan rzeczy wpływ ma coraz większy rozwój przemysłu oraz związane z nim migracje ludności wiejskiej do miast i ośrodków produkcji przemysłowej. Szczególnie nasilenie takich ruchów migracyjnych następuje około połowy XIX w., kiedy z dotkniętej kryzysem Galicji ludzie wyjeżdżają na Śląsk Cieszyński, gdzie rozwija w tamtym czasie przemysł górniczy (Burzyński 1985, 21–23). Z takimi migracjami wiąże się następnie napływ na tereny małopolskie wyrobów kamionkowych, fajansowych czy żeliwnych z terenów obecnych Czech i Niemiec (Tabaszewski 2018, 225). Ślady takiego importu przedmiotów ceramicznych uchwycono na stanowisku 9 w Stanisławicach, gm. Bochnia. Znalaziono tu kilkadziesiąt fragmentów porcelany, fragmenty kamionkowych butelek po wodzie mineralnej oraz

kamionkowy talerz z wytwórni porcelany i kamionki w Starych Rolach (Ryc. 7: a) (Tabaszewski 2018, 210). Sygnatura umieszczona na dnie talerza pozwala przyjąć datę jego produkcji na okres pomiędzy 1860 a 1884 rokiem (Chrościcki 1974, 144).

Ciekawie prezentuje się również wieszko wykonane z jasnej, kaolinowej glinki, bogato zdobione wypukłym ornamentem roślinnym, odkryte w Stanisławicach (Ryc. 7: c). Wyrób ten wiązać należy z dzisiejszymi terenami Czech, a jego chronologia wskazuje na początek XX w. (Kamieńska, Baranowski 1978, 223; Szurowa 1985, 94; Tabaszewski 2018, 207).

Do grupy przedmiotów importowanych zaliczają się również fragmenty porcelanowych fajek (Ryc. 7: b) znalezione w Stanisławicach (Tabaszewski 2018, 210, 211), a także fajka wykonana z białej, kaolinowej glinki (Ryc. 6: g). Znalezione w Stanisławicach fragmenty pochodzą

Ryc. 5. Typy naczyń (a) oraz wzory zdobienia powierzchni wyświeceniem (b) na naczyniach wypalanych w technologii redukcyjnej (wg Cieśla-Reinfusowa 1954) oraz fragmenty naczyń pochodzących ze stanowiska Mierzawa stan. 16, gm. Wodzisław (c) i Mnichów stan. 6, gm. Jędrzejów (d) (wg Tabaszewski 2013a)

Fig. 5. Vessel types (a) and surface gloss decorations (b) on reduction fired wares (after: Cieśla-Reinfusowa 1954) and pieces of vessels from Mierzawa site 16, Wodzisław Commune, (c) and Mnichów site 6, Jędrzejów Commune, (d) (after: Tabaszewski 2013a)

z tzw. fajki kawiarnianej (Tabaszewski 2018, 211). Produkowane były one w Kolonii na przełomie XIX i XX w. (Szewczyk-Wojtasiewicz 2011, 10).

Innym, obcym, elementem jest tu główka fajki zdobionej wyobrażeniem głowy mężczyzny (Ryc. 6: f). Fajka ta pochodzi z terenów Węgier lub Czech, skąd dostała się na teren Małopolski. Tego typu fajki pojawiają się w obiegu na przełomie XIX i XX w. (Tabaszewski 2018, 212 – tam dalsza literatura).

Wśród funkcjonujących na obszarze Małopolski (Ryc. 1) w tym okresie ośrodków garncarskich wymienić można kilka ważniejszych, których działalność wyraźnie zaznaczyła się w materiale zabytkowym. Do jednego z najprężniej w tym czasie działających ośrodków należą warsztaty skupione w hrabstwie tenczyńskim

(dobra Tenczyńskich skupione wokół zamku w Rudnie). Równocześnie jest to jedyny ośrodek, który doczekał się szczegółowego opracowania analitycznego pod względem historyczno-gospodarczym. Dobra te od XV w. były własnością Tenczyńskich, a działające tam warsztaty (głównie w miejscowości Zalas) wykonywały produkcję na zapotrzebowanie dworu Tenczyńskich, którzy należeli wtedy do jednego z najzamożniejszych rodów. W XVIII w. dobra przechodziły kolejno w ręce Sieniawskich, Czartoryskich i Lubomirskich, by w początkach XIX w., na drodze spadku, przejść w ręce Potockich (Pietraszek 1961a, 49). Oprócz kilkudziesięciu warsztatów ceramicznych w rękach właścicieli dóbr pozostawały również kopalnie gliny oraz ołowiu, dzięki czemu możemy zapoznać się ze szczegółowymi wartościami ilości

Ryc. 6. Przykłady innych wyrobów garncarskich z terenów Małopolski (a-e), Węgier (f) i Niemiec (g), znalezione w Stanisławicach, gm. Bochnia (a, b, d-f), Alwernia, gm. *loco* (c) i Brzeszczach-Jawiszowicach, gm. Brzeszcze (e) (wg Tabaszewski 2013c; 2018; 2021)

Fig. 6. Examples of other earthenware from Lesser Poland (a-e), Hungary (f) and Germany (g) found in: Stanisławice, Bochnia Commune, (a, b, d-f), Alwernia, Alwernia Commune, (c) and Brzeszcze-Jawiszowice, Brzeszcze Commune, (e) (after: Tabaszewski 2013c; 2018; 2021)

wyrabianej w ciągu roku gliny oraz przetwarzanego na szkliwo ołowianego kruszcu (Pietraszek 1961a i 1961b). Dla tego ośrodka dysponujemy również potwierdzonymi dowodami dalekosiężnego handlu wyrobami garncarskimi. Już od co najmniej XVII w. garncarze pracujący w dobrach Tenczyńskich wykorzystywali wyruszające z hrabstwa galary, które załadowane galmanem wydobywanym koło Psar, zbożem lub wapnem docierały aż do Gdańska (Pietraszek 1961b, 105). W XIX w. daje

się zauważyć szczególny rozkwit omawianego ośrodka, na co niewątpliwie wpływ miało zamknięcie granicy między Austrią i Prusami, a tym samym odcięcie dostępu wyrobów z ośrodka w Sławkowie, gm. *loco* (Pietraszek 1961b, 106).

Podobną sytuację można zauważyć w przypadku ośrodków garncarskich skupionych wokół Denkowa, Bałtowa i Ćmielowa. Już od połowy XVIII w. garncarze, zrzeszeni w tym rejonie w cech, zaczęli uzyskiwać przywileje, dzięki którym w roku 1790 zostaje założona grupa warsztatów wytwarzających oprócz tradycyjnej ceramiki naczynia fajansowe (Kołodziejowa, *et al.* 1986, 8, 9).

Równie ważnym ośrodkiem garncarstwa już od czasów średniowiecza była Lipnica Murowana. Jest to ośrodek znany od co najmniej XV w. Dokumenty z roku 1499 wymieniają jednego garncarza, jednak lustracja

Ryc. 7. Przykłady importowanych wyrobów ceramicznych z terenów Czech, znalezione w Stanisławicach, gm. Bochnia (wg Tabaszewski 2018)

Fig. 7. Examples of imported ceramic products from Bohemia found in Stanisławice, Bochnia Commune (after: Tabaszewski 2018)

królewska z 1564 r. mówi już o 22 warsztatach, w których skupionych jest 39 rzemieślników (Polek 1986, 67). Wyroby z Lipnicy trafiały na rynki wielu miast małopolskich, a o ich atrakcyjności i popularności najlepiej świadczy, uzyskany w 1599 r. przez garncarzy krakowskich, zakaz wwożenia do Krakowa wyrobów z Lipnicy. Cech krakowski składał skargi w tej sprawie regularnie od 1549 r. (Polek 1986, 68). Od XVII w. zauważa się regres ośrodka w Lipnicy, jednak aż do poł. XX w. wyroby lipnickie nadal sprzedawane są na targach i jarmarkach w całej Małopolsce (Reinfuss 1955, 43; Polek 1986, 67).

Szczególnie wyróżniają się tu naczynia z naklejanymi na czerepie przedstawieniami Matki Boskiej (Głowa 1956, 193).

Tematyka garncarstwa nowożytnego, obejmującego ostatni okres jego funkcjonowania, wymaga szczególnych studiów popartych dokładną analizą historyczną oraz etnograficzną. Brak jest szczegółowych opracowań materiału zabytkowego pozyskiwanego w trakcie badań (najczęściej materiał z okresu po XVIII w. jest albo odrzucany, albo klasyfikowany jako materiał wcześniejszy). Po etnograficznych opracowaniach, wykonanych w latach 50. XX w. (Cieśla-Reinfussowa 1954; Reinfuss 1955, 1960; Głowa 1956; Pietraszek 1961a; 1961b), temat ten nie został poddany ponownej analizie i nie wyszedł poza zainteresowania etnografii.

Przedstawione powyżej rozważania zostały oparte głównie na wynikach badań archeologicznych

stanowiska 9 w Stanisławicach, gm. Bochnia, na którym uchwycono pozostałości osadnictwa z XIX i XX w., a w trakcie badań pozyskano łącznie ponad 13 500 fragmentów ceramiki związanych z omawianym okresem (Tabaszewski 2018). Również seria materiałów z badań powierzchniowych na terenie dzisiejszego woj. świętokrzyskiego daje pewien obraz zróżnicowania wyrobów garncarskich tego okresu (Tabaszewski 2013a; 2013b). Szczególnie interesująco prezentuje się na tym tle niewielki zespół fragmentów ceramiki pozyskany w trakcie badań archeologicznych realizowanych przy placu Na Groblach w Krakowie, dla którego ramy chronologiczne można było poprzeć serią dat dendrochronologicznych zamykających się w latach 1825–1828 (Tabaszewski 2008, 2; 2009, 3). Podczas analizy materiałów ceramicznych pomocne było także współwystępowanie innych zabytków, w szczególności importowanych wyrobów ceramicznych i monet, które pozwoliło na ustalenie bliższej chronologii zespołu.

W ceramice wyrabianej na obszarze Małopolski, w okresie pomiędzy końcem XVIII a I. poł. XX w., można wyróżnić dwa wyraźne horyzonty chronologiczne. Starszy horyzont datować można ogólnie na XVIII/XIX i I. poł. XIX w. Charakteryzuje się on występowaniem szkliwienia naczyń tylko po wewnętrznej stronie oraz w górnej partii naczynia, tuż przy wylewie. Dotyczy to naczyń wypalonych w temperaturze utleniającej. Sytuacja taka wynikała z przyczyn praktycznych. Polewa stanowiła zabezpieczenie powierzchni naczynia przed

zbytnią nasiąkliwością (Reinfuss 1955, 62, 63). W przypadku naczyń wypalanych w temperaturze redukcyjnej szkliwienie wewnętrznych powierzchni występuje bardzo sporadycznie, jak również nie występuje zdobienie powierzchni zewnętrznych wyświeczeniami (Reinfuss 1955, 62, 63; Tabaszewski 2013a, 33). Młodszy horyzont datowany jest na 2. poł. XIX i I. poł. XX w. Cechuje się on szkliwieniem obu powierzchni naczyń wypalanych w temperaturze utleniającej oraz występowaniem na powierzchni zewnętrznej siwaków ornamentu wyświecanego (Reinfuss 1955, 73; Tabaszewski 2018, 225). Różnice wynikają z sytuacji, w której warsztaty garncarskie zmuszone zostały do konkurowania z coraz powszechniejszymi i coraz tańszymi wyrobami fajansowymi, kamionkowymi i żeliwnymi. To wymusiło na garncarzach konieczność uatrakcyjnienia wyrobów zarówno pod względem form, jak i estetyki (Reinfuss 1955, 73; Szurowa 1985, 94).

Taka baza źródłowa, poparta z jednej strony datowaniem dendrologicznym, a z drugiej szczegółową analizą etnograficzną, pozwala w chwili obecnej na wstępne przedstawienie problematyki, które wymaga jeszcze dokładniejszych badań porównawczych. Pełne rozpoznanie omawianej problematyki jest obecnie w znacznej mierze utrudnione ze względu na brak rzetelnych opracowań wyników badań. Dotychczasowe opracowania ograniczają się niejednokrotnie jedynie do wzmianki o występowaniu materiału ceramicznego z okresu nowożytnego.

Bibliografia

- Bazelić B. 2010. *Sztuka i rękodzieło ludowe w Europie*. Koszęcin: Oficyna Silesia.
- Burzyński A. 1985. *Robotnicy w przemyśle ciężkim w Galicji w dobie autonomicznej. Struktura zatrudnienia*. Kraków: Ossolineum.
- Chudzińska B. 2012. *Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku 15 w Krakowie-Bieżanowie*. Kraków (maszynopis w archiwum Krakowskiego Zespołu do Badań Autostrad).
- Ciesielski Z. 1968. Z badań nad garncarstwem ludowym w województwie białostockim. *Lud* 52, 209–250.
- Cieśla-Reinfussowa Z. 1954. Siwaki z Białej Podlaskiej. *Polska Sztuka Ludowa* 8 (5), 273–295.
- Chrościcki L. 1974. *Porcelana – znaki wytwórni europejskich*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Duma P. 2010. *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*. Kraków: Avalon.
- Flasza J. 2008. *Piękno minione, utracone, niedocenione... Krajo-braz kulturowy powiatu Bocheńskiego*. Bochnia: Starostwo Powiatowe w Bochni.
- Flis B., Wyszynska A. 1984. *Zarys technologii ceramiki*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Fryś-Pietraszkowa E. 1962. Konkurs i wystawa garncarstwa ludowego województwa krakowskiego. *Polska Sztuka Ludowa* 16(2), 118–124.
- Głowa Z. B. 1956. Materiały do mapy ośrodków garncarskich w Polsce cz. II, *Polska Sztuka Ludowa* 10, 190–195.
- Izdebska S. 1934. *Jak się lepi garnki?* Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.
- Jabłońska T. 2008. *Dawne zastawy stołowe*. Warszawa: Muza SA.
- Kamińska Z., Baranowski B. (red.). 1978. *Historia Kultury Materialnej Polski. Tom IV. Od połowy XVII do końca XVIII wieku*. Wrocław: Ossolineum.

- Kielski A. 1969. *Ogólna technologia ceramiki*. Kraków: Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie.
- Kołodziejowa B., Stadnicki Z. M., Podlecki J. 1986. *Zakłady porcelany Ćmielów*. Kraków.
- Kowecka E. (red.). 1978. *Historia Kultury Materialnej Polski. Tom V. Od 1795 do 1870 roku*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowecka E., Łosiowie M. i J., Winogradow L. 1983. *Polska porcelana*. Wrocław: Ossolineum.
- Kotula F. 1960. Nowożytny urny. *Polska Sztuka Ludowa* 14(2), 230–231.
- Krzysztofowicz S. 1972. *O sztuce ludowej w Polsce*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Moszyński K. 1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom I. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Myszka R. 2002. Późnośredniowieczne dzbanki znalezione w dołach chłonnych na terenie Starego Miasta w Krakowie. *Materiały Archeologiczne* 33, 53–104.
- Oniszczuk-Rakowska A. 2005. Uwagi o stanie badań nad nowożytną ceramiką szlachetną w Polsce wraz z katalogiem naczyń pewnie datowanych, pochodzących z badań prowadzonych na terenie przyszłego Centrum Dominikańskiego w Gdańsku. *Monument nr 2. Studia i Materiały Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków*, red. T. Morysiński, 525–542.
- Orzyńska J. 1974. Dewocjonalia częstochowskie. *Polska Sztuka Ludowa* 30(2), 115–120.
- Pietraszek E. 1961a. Ośrodki garncarskie w dobrach Tenczyńskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku. *Polska Sztuka Ludowa* 15, 48–54.
- Pietraszek E. 1961b. Ośrodki garncarskie w dobrach Tenczyńskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku (dokończenie). *Polska Sztuka Ludowa* 15, 101–106.
- Polek E. 1986. Z dziejów kaflarstwa lipnickiego. *Bochnia. Dzieje miasta i regionu. Suplement*, red. H. Babral, 67–72.
- Radwański K. 1968. Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii. *Materiały Archeologiczne* 9, 5–90.
- Reinfuss R. 1955. *Garncarstwo ludowe*. Warszawa: Wydawnictwo Sztuka.
- Reinfuss R., Świdorski J. 1960. *Sztuka ludowa w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Seweryn T. 1949. Polskie zabawki Ludowe. *Polska Sztuka Ludowa* 3(6), 163–179.
- Seweryn T. 1957. Zabawki ludowe jako odbicie zwyczajów, obyczajów, magii i legend. *Polska Sztuka Ludowa* 9(1–2), 3–20.
- Skiba P. 2010. *Garncarstwo. Sztuka pięciu żywiołów*. Warszawa: Arkady.
- Sulimirski F., Chlebowski B., Wawelski W. (red.) 1884. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 1884. Tom V, 270–271. Warszawa: Wiek.
- Szewczyk-Wojtasiewicz M. 2011. *Fajki w zbiorach Zamku Królewskiego na Wawelu*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu.
- Szurowa B. 1985. Zabytkowy zespół pieców garncarskich w Ilży. *Biuletyn Kwartalny Radmowskiego Towarzystwa Naukowego* tom 22(3–4), 93–102.
- Tabaszewski W. 2008. *Sprawozdanie z badań interwencyjnych przeprowadzonych w trakcie nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi prowadzonymi podczas budowy parkingu podziemnego zlokalizowanego w Krakowie przy Placu na Groblach, prowadzonych w okresie od 01.07. do 03.07 2008 roku*. Nowy Wiśnicz (maszynopis w archiwum WOUZ w Krakowie).
- Tabaszewski W. 2009. *Sprawozdanie z Nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową parkingu podziemnego zlokalizowanego w Krakowie przy Placu Na Groblach*. Nowy Wiśnicz (maszynopis w archiwum WOUZ w Krakowie).
- Tabaszewski W. 2013a. *Materiały średniowieczne i nowożytny*. W: *Opracowanie wyników archeologicznych badań powierzchniowych poprzedzających budowę drogi ekspresowej S-7, odcinek Jędrzejów – granica województwa świętokrzyskiego/małopolskiego*, red. A. Stępień, 31–55. Nowy Wiśnicz (maszynopis w archiwum GDDKiA Warszawa).
- Tabaszewski W. 2013b. *Opracowanie wyników archeologicznych badań powierzchniowych poprzedzających budowę drogi ekspresowej S7 odcinek Chęciny – Jędrzejów Nowy Wiśnicz* (maszynopis w archiwum GDDKiA Kielce).
- Tabaszewski W. 2013c. *Materiał nowożytny z nadzoru archeologicznego na rynku w Alwernii Nowy Wiśnicz* (maszynopis w archiwum WOUZ w Krakowie).
- Tabaszewski W. 2018. *Osadnictwo średniowieczne i nowożytny na stan. 9 i 10 w Stanisławicach, gm. Bochnia*. W: *Stanisławice, stan. 9 i 10, pow. bocheński. Osady z okresu wpływów rzymskich i czasów nowożytnych*, red. J. Rodak (=Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), 197–231. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad).
- Tabaszewski W. 2021. *Sprawozdanie i opracowanie wyników archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych na obszarze dawnego obozu pracy przymusowej Jawischowitz*. Nowy Wiśnicz (maszynopis w archiwum Urzędu Gminy Brzeszcze).
- Trzewik M. 1985. *Metodyka postępowania badawczego w opracowaniach wiejskich ośrodków ceramicznych na przykładzie warsztatu garncarskiego w Pawłowie (woj. Chełmskie)*. *Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków* 2, 115–127.
- Wałowcy A. 1979. Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych. *Materiały archeologiczne* 19, 5–150.

Zawadzka-Nikiforow M. 1972. *Wiśnicz Nowy, woj. krakowskie, pow. Bochnia. Zamek. Ogólna charakterystyka kafli pochodzących z wykopów archeologicznych wykonanych w latach 1970–1971*. Kraków (maszynopis w archiwum Zamku w Nowym Wiśniczu).

Żołądź-Strzelczyk D. 2006. *Dziecko w dawnej Polsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Summary

Wojciech Tabaszewski

18th – 20th century pottery acquired during archaeological research at selected sites of Lesser Poland – an overview

Among the pottery manufactured in Lesser Poland (hist. *Polonia Minor*) between the late 18th and the first half of the 20th century, two chronological periods can be clearly distinguished. The older period falls to the turn of the 18th century and continues up to the 1st half of the 19th century. Throughout that period, pottery vessels were glazed only on the inside and the upper part of the vessel, right by the rim. This applies to vessels fired at oxidising atmosphere. This was due to very practical reasons. The glaze protected the inner surface from excessive moisture absorption. In the case of vessels manufactured through reduction firing, the glazing of the inner surfaces is rare; besides, no gloss effects were applied on the outer surfaces. The later period starts in the 2nd half of the 19th and

continue to the 1st half of the 20th century. In that period, pottery makers would glaze both sides of vessels fired at oxidising atmosphere and embellish the outer surface with a glossy ornament. These differences can be explained by the fact that pottery manufacturers were forced to compete with the increasingly common and cheaper faience, stoneware, and cast-iron products. They had to make their wares more attractive, both in form and aesthetics.

The chosen source base, supported by dendrochronology, on the one hand, and a detailed ethnographic analysis, on the other, allows a preliminary enquiry into the problem, which, however, still requires more detailed comparative research. A full exploration of the subject is currently seriously impeded by the lack of reliable discussion of research results, which are often confined to but a mention of the presence of pottery material from the late modern period.